

Tadeusz Wawrzyński

AKTA DOWÓDZTW DYWIZJI I BRYGAD KAWALERII 1919—1939

1. Zarys organizacyjny

Pierwsze oddziały kawalerii polskiej, powstające w chwili rozbrajania Austriaków i Niemców w październiku i listopadzie 1918 roku, tworzone były samorzutnie, głównie dzięki inicjatywie poszczególnych dowódców¹. Nawiązując do dawnych i ostatnich tradycji wojska polskiego organizowano wówczas szwadrony jazdy wojewódzkiej oraz pułki ułanów (p.uł.) i szwoleżerów (p. szwol.)².

Początkowo pułki kawalerii występowały w rozproszeniu i były kierowane na front w zależności od doraźnych potrzeb. Już jednak od wiosny 1919 roku rozpoczęto formowanie pierwszych brygad jazdy (BJ). W roku 1920 zorganizowano także dywizje, korpus oraz grupy operacyjne jazdy. Jednostki te tworzone wszakże na krótki okres czasu, dla wykonania określonych zadań, stąd też ich skład był płynny, często następowały przemianowania i reorganizacje³.

Dopiero w okresie przechodzenia siły zbrojnej z organizacji wojennej na pokojową w roku 1921 Ministerstwo Spraw Wojskowych (MSWojsk.) ustanowiło

¹ [Z.] Ż ó r a w s k i, *Rys organizacyjny jazdy polskiej*, Bellona, tom 9, z. 1, 1923, s. 88.

² Formowanie oddziałów kawalerii omawia szczegółowo J. G r o b i c k i, *Organizacja kawalerii polskiej w latach 1918—1921*, Przegląd Kawaleryjski nr 2, 1932, s. 97—119 i nr 3, 1932, s. 201—225.

³ Skomplikowane przekształcenia organizacyjne wielkich jednostek kawalerii w okresie wojny polsko-radzieckiej omawia J. G r o b i c k i, *Organizacja taktyczna polskiej kawalerii strategicznej w latach 1914—1920*, Przegląd Kawaleryjski nr 10, 1934, s. 361—380. Por. także: Spis władz wojskowych 1918—1921, Warszawa 1936, część 9 — Dowództwa dywizji kawalerii; Dowództwa brygad kawalerii (maszynopis).

stałe związki strukturalne brygad jazdy oraz określiło ich dyslokację. W planowanej początkowo organizacji wojska na stopie pokojowej przewidywano istnienie tylko dziewięciu brygad jazdy⁴. W celu dostosowania ich miejsc postoju do potrzeb pokojowych, dokonano w maju 1921 roku wielu przesunięć i przekształceń organizacyjnych. I tak: brygadę jazdy grupy „Bieniakonie”⁵ przemianowano na III brygadę i odpowiednio — 8 na I, 7 na IV, 1 na VI, 4 na VII, 6 na VIII i 3 na IX. Dowództwo dotychczasowej 9 brygady jazdy miało zostać rozwiązane⁶. Wkrótce jednak decyzja ta uległa zmianie, gdyż postanowiono zwiększyć liczbę brygad jazdy do dziesięciu. W związku z tym zrezygnowano z rozwiązania 9 brygady, a 3 przemianowano na X⁷.

Ustalona w maju 1921 roku organizacja i dyslokacja brygad jazdy przedstawiała się następująco⁸:

I (Warszawa) — 1 p. szwol., 7 i 18 p.uł.

II (Równe) — 12, 19 i 21 p.uł.

III (Wilno) — 4, 13 i 23 p.uł.

IV (Grodno) — 3 p. szwol., 1 i 2 p.uł.

V (Kraków) — 2 p. szwol., 3 i 8 p.uł.

VI (Lwów) — 6, 9 i 14 p.uł.

VII (Poznań) — 15, 16 i 17 p.uł.

VIII (Białystok) — 5, 10 i 11 p.uł.

IX (Baranowicze) — 25, 26 i 27 p.uł.

X (Przemyśl) — 20, 22 i 24 p.uł.

W skład brygad jazdy wchodziły także dywizjony artylerii konnej (dak) o numerach odpowiadających numerom brygad. W związku z określeniem składów i dyslokacji pokojowej brygad jazdy zlikwidowane zostały istniejące dotychczas 1 i 2

⁴ Por. E. K r a w c z y k, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920—1921*, Warszawa 1971, s. 145—146.

⁵ Po zajęciu Wilna w październiku 1920 roku przez gen. Lucjana Żeligowskiego, dowodzone przez niego wojska otrzymały nazwę Wojsk Litwy Środkowej. Aby jednak nie ujawniać faktu, że są one zaopatrywane przez MSWojsk. oznaczono je następnie nazwą „grupa Bieniakonie”, od miejscowości leżącej na południe od Wilna. Por.: B. W o s z c z y ń s k i, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918—1921*, Warszawa 1972, s. 176 oraz Spis władz wojskowych ..., część 7 — Dowództwa grup.

⁶ Rozkaz Oddziału I Sztabu MSWojsk. L. 6316/Mob. z 13.05.1921 roku. CAW, Departament IV Koni, t. 9.

⁷ Rozk. tjn. DOGen. Kraków nr 56, poz. 1 — 18.06.1921 roku.

⁸ Rozk. tjn. DOGen. Warszawa nr 65, poz. 3 — 7.06.1921 roku.

dywizje jazdy, jako jednostki nieprzewidziane organizacją pokojową⁹.

Jednolita struktura brygad jazdy ustalona w roku 1921 przetrwała tylko niespełna trzy lata, gdyż już w kwietniu 1924 roku dokonano bardzo poważnych zmian organizacyjnych. Polegały one na tym, że wszystkie pułki kawalerii (a więc także strzelców konnych)¹⁰ w liczbie 40 utworzyły: 4 dywizje kawalerii (DK)¹¹ po 2 brygady kawalerii (BK) dwupułkowe, 4 samodzielne brygady kawalerii (SBK) trzypułkowe i jedną brygadę samodzielną — czasowo czteropułkową. Usamodzielniono brygady o numeracji 2, 3, 5, 6 i 9, natomiast pozostałe pięć — 1, 4, 6, 7, i 10 — uległo reorganizacji, w wyniku której z piętnastu wchodzących dotychczas w ich skład pułków szwoleżerów i ułanów oraz z włączonych dziewięciu pułków strzelców konnych¹² utworzono dwanaście brygad, które weszły w skład czterech dywizji¹³.

Organizację i dyslokację dywizji i brygad kawalerii, po zmianach przeprowadzonych w roku 1924, ukazuje poniższe zestawienie¹⁴:

1 DK (Białystok): 4 BK (Suwałki) — 3 p.szwol., 2 p.uł., 8 BK (Wołkowysk)¹⁵ — 10 p.uł., 3 psk, 11 BK (Augustów) — 1 p.uł., 9 psk

2 DK (Warszawa): 1 BK (Warszawa) — 1 p.szwol., 1 psk, 12 BK (Ostrołęka) — 5 i 7 p.uł., 13 BK (Płock) — 11 p.uł., 4 psk

3 DK (Poznań): 7 BK (Poznań) — 15 i 17 p.uł., 14 BK (Bydgoszcz) — 16 p.uł., 7 psk, 15 BK (Grudziądz) — 18 p.uł., 8 psk.

4 DK (Lwów): 10 BK (Przemyśl) — 20 p.uł., 10 psk, 16 BK (Lwów) — 14 p.uł., 6 psk, 17 BK (Hrubieszów) — 24 p.uł., 2 psk.

2 SBK (Równe) — 12, 19 i 21 p.uł.

3 SBK (Wilno) — 4, 13 i 23 p.uł.

⁹ Rozk. tjn. DOGen. Kielce nr 43, poz. 6 — 21.06.1921 roku.

¹⁰ Do roku 1924 pułki strzelców konnych (psk), w liczbie dziesięciu, znajdowały się poza ramami organizacyjnymi brygad jazdy; miały one stanowić na wypadek wojny kawalerię dywizyjną wielkich jednostek piechoty.

¹¹ W związku z nową organizacją kawalerii na stopie pokojowej dotychczas używany termin „jazda” został zmieniony na określenie „kawaleria”. Dz. Rozk. MSWojsk. nr 17, poz. 261 — 29.04.1924 roku.

¹² Jeden pułk strzelców konnych wszedł w skład 5 SBK.

¹³ Zarządzenie wykonawcze Dep. II Kawalerii MSWojsk, L. dz. 1148/kaw. tjn. z 25.04.1924 roku w sprawie reorganizacji kawalerii. CAW, Dep. Kawal., t. 9. Dowództwa dywizji kawalerii powstały przez przemianowanie istniejących dotąd — przy inspektoratach armii — inspektoratów kawalerii.

¹⁴ Zarządzenie Dep. II Kawalerii L. dz. 1148/kaw. tjn. Por. przypis 13.

¹⁵ W następnych latach przeniesiona do Białegostoku.

5 SBK (Kraków) — 2 p.szwol., 3 i 8 p.uł., 5 psk

6 SBK (Stanisławów) — 6, 9 i 22 p.uł.

9 SBK (Baranowicze) — 25, 26 i 27 p.uł.

W skład dywizji i samodzielnych brygad kawalerii wchodziły ponadto szwadrony pionierów, dywizjony artylerii konnej (w dywizjach po dwa) oraz — od roku 1925 — szwadrony samochodów pancernych¹⁶ (tylko w dywizjach i 5 SBK).

Jedyną ważniejszą zmianą w organizacji wielkich jednostek kawalerii w latach 1924—1929 było utworzenie w kwietniu 1926 roku 8 samodzielnej brygady kawalerii z miejscem postoju w Starogardzie¹⁷. Wiązało się to z planem sformowania jednostki pancerno-motorowej; jej zaczątkiem miały być dwa bataliony piechoty przewożone na samochodach oraz dwa pułki kawalerii¹⁸. W skład 8 SBK, której dowódcą mianowano gen. bryg. Eugeniusza Śląskiego¹⁹, weszły: 1 batalion strzelców (Chojnice), 2 batalion strzelców (Starogard, w latach późniejszych — Tczew) oraz 2 pułk szwoleżerów z 5 SBK, przeniesiony w maju 1926 roku z Bielska do Starogardu²⁰. Zamierzone plany nie doczekały się jednak realizacji, głównie z powodu trudności finansowych i braku odpowiedniego sprzętu²¹. W związku z utworzeniem 8 SBK, dotychczasową 8 BK z 3 dywizji kawalerii przemianowano na 18 brygadę kawalerii²².

Następna poważna reorganizacja wielkich jednostek kawalerii została przeprowadzona w latach 1929—1930, w trzech kolejnych fazach²³. W pierwszej (luty 1929 roku) — rozwiązano 1 DK oraz 4, 11 i 18 BK, przemianowano 9 SBK na

¹⁶ Por. E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936—1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964, s. 115.

¹⁷ Rozk. tjn. DOK III nr 15, poz. 5 — 27.04.1926 roku.

¹⁸ Sprawę formowania 8 SBK w sposób interesujący przedstawia J. Wielhorski, *Wielkie jednostki kawalerii polskiej w okresie międzywojennym. Ich składy, numeracja i nazewnictwo 1923—1939*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancерnej nr 51, 1968, s. 172—173. Artykuł ten nie jest pozbawiony jednak pewnych błędów.

¹⁹ Rozk. Pers. MSWojsk. nr 19 — 6.05.1926 roku.

²⁰ Por. R. Śląski, *List do redakcji*, Wojskowy Przegląd Historyczny nr 4, 1962, s. 493. J. Wielhorski, (op. cit., s. 172) podaje, że w skład 8 SBK wchodził również 8 psk z rozwiązanej w drugiej połowie 1925 roku 15 SBK. Brygada ta została jednak rozwiązana dopiero w marcu 1929 roku. Wykazywany natomiast w komunikatach dyslokacyjnych w składzie 8 SBK — 5 pułk strzelców konnych nie zmienił swego miejsca postoju (Tarnów) i podlegał faktycznie 5 SBK. Por. rozkazy 5 psk z lat 1926—1928. CAW, 5 psk, t. 13, 15 i 17.

²¹ Por. J. Wielhorski, op. cit., s. 173.

²² Jak przypis 17.

²³ Rozkazy Dep. Kawalerii MSWojsk.: z 8.02.1929 roku (L. dz. 240/og.) o I fazie reorganizacji i z 29.03.1929 roku (L. dz. 452) o II fazie reorganizacji. CAW, GISZ, sygn. 302.4.211; rozkaz Biura Ogólnorganizacyjnego MSWojsk. z 28.03.1930 roku (L. dz. 587/tjn. org.) o III fazie reorganizacji. CAW, Dep. Kawal., t. 9.

brygadę kawalerii „Baranowicze” i ustanowiono brygady kawalerii: „Białystok” i „Suwałki”. W drugiej (marzec 1929 roku) — rozwiązano 3 DK oraz 7, 11, 15 BK i 8 SBK, a ustanowiono brygady kawalerii: „Poznań” i „Toruń”. I wreszcie w fazie trzeciej (marzec 1930 roku) — rozwiązano 4 DK i 16 BK, zmieniono częściowo skład i miejsce postoju 2 i 6 SBK, ustanowiono brygadę kawalerii „Równe” oraz usamodzielniono 10 i 17 BK (w nazwie nie posiadały jednak określenia „samodzielna”).

Składy i dyslokacja wielkich jednostek kawalerii, po reorganizacji dokonanej w latach 1929—1930, przedstawiały się następująco:

2 DK (Warszawa): 1 BK (Warszawa) — 1 p.szwol., 1 psk, 12 BK (Ostrołęka) — 5 i 7 p.uł., 13 BK (Płock) — 11 p.uł., 4 psk
2 SBK (Krzemieniec)²⁴ — 12 i 22 p.uł., 6 psk,
3 SBK (Wilno) — 4, 13 i 23 p.uł.,
5 SBK (Kraków) — 3 i 8 p.uł., 5 psk,
6 SBK (Stanisławów) — 6, 9 i 14 p.uł.,
10 BK (Rzeszów) — 20 p.uł., 10 psk,
17 BK (Hrubieszów) — 24 p.uł., 2 psk,
BK „Baranowicze” — 25, 26 i 27 p.uł., 3 psk,
BK „Białystok” — 1 i 10 p.uł., 9 psk,
BK „Poznań” — 15 i 17 p.uł., 7 psk,
BK „Równe” — 19 i 21 p.uł.,
BK „Suwałki” — 3 p.szwol., 2 p.uł.,
BK „Toruń” — 2 p.szwol., 16 i 18 p.uł., 8 psk.

Przeprowadzone zmiany spowodowały wielką niejednorodność w organizacji wielkich jednostek kawalerii. Liczba pułków w brygadach była różna, w czterech (BK „Suwałki” i „Toruń”, 10 i 17 BK) — brakowało szwadronów pionierów, a jedynie trzy (BK „Białystok” i „Poznań”, 5 SBK) — posiadały szwadrony samochodów pancernych; w dwóch brygadach (BK „Równe” i 17 BK) nie było dywizjonów artylerii konnej, natomiast w skład 6 SBK wchodziły dwa. Ponadto zachowano jedną dywizję kawalerii, której organizacja różniła się zasadniczo od organizacji

²⁴ Przeniesiona następnie do miejscowości Brody.

samodzielnych brygad kawalerii; w skład 2 DK, oprócz sześciu pułków kawalerii, wchodziły dwa dywizjony artylerii konnej, szwadron pionierów i szwadron samochodów pancernych.

Zmiany, jakie zaszły w organizacji kawalerii w latach 1930—1936, nie miały poważniejszego charakteru. W maju 1930 roku — z uwagi na wyodrębnienie broni pancernej, jako nowego rodzaju wojsk — szwadrony samochodów pancernych wydzielono ze składu 2 DK oraz brygad kawalerii i sformowano z nich dwa dywizjony²⁵. Natomiast w kwietniu 1934 roku BK „Toruń” przemianowano na BK „Bydgoszcz”, w związku ze zmianą siedziby dowództwa brygady²⁶.

Kolejna poważniejsza reorganizacja kawalerii, ostatnia już przed wybuchem II wojny światowej, miała miejsce w kwietniu 1937 roku. Dotyczyła ona likwidacji 17 BK²⁷ oraz reorganizacji 2 DK, wynikającej z rozwiązania 12 i 13 BK²⁸. Jednocześnie dokonano przesunięć pułków, a także zniesiono numerację brygad (poza 10 BK), nadając im jednolite nazwy, pochodzące od rejonów kraju, w których stacjonowały²⁹:

1 SBK — Mazowiecka BK (7 i 11 p.uł., 4 psk)

2 SBK — Kresowa BK (12, 20 i 22 p.uł., 6 psk)

3 SBK — Wileńska BK (4, 13 i 23 p.uł.)

5 SBK — Krakowska BK (3 i 8 p.uł., 5 psk)

6 SBK — Podolska BK (6, 9 i 14 p.uł.)

BK „Baranowicze” — Nowogródzka BK (25, 26 i 27 p.uł., 3 psk)

BK „Białystok” — Podlaska BK (5 i 10 p.uł., 9 psk)

BK „Bydgoszcz” — Pomorska BK (2 p.szwol., 16 i 18 p.uł., 8 psk)

BK „Poznań” — Wielkopolska BK (15 i 17 p.uł., 7 psk)

BK „Równe” — Wołyńska BK (19 i 21 p.uł., 2 psk)

BK „Suwałki” — Suwalska BK (3 p.szwol., 1 i 2 p.uł.).

W skład brygad kawalerii wchodziły także dywizjony artylerii konnej,

²⁵ Rozkaz wykonawczy Szefostwa Broni Pancernych MSWojsk. L. dz. 226/30. tjn. org. z 15.05.1930 roku o wprowadzeniu w życie nowej organizacji broni pancernej na stopie pokojowej. CAW, Sztab Główny — Oddział IV, t. 161.

²⁶ Dod. tjn. nr 2 do Dz. Rozk. MSWojsk., poz. 12 — 23.04.1934 roku.

²⁷ Rozkaz Departamentu Dowodzenia Ogólnego (DDO) MSWojsk. L. dz. 1425/org. tjn. z 4.03.1937 roku. CAW, Sztab Główny — Oddział I, Wydz. Ogólno-Mobilizacyjny, t. 137.

²⁸ Rozkaz DDO MSWojsk. L. dz. 1428/org. tjn. z 4.03.1937 roku. Tamże.

²⁹ Rozkaz DDO MSWojsk. L. dz. 1820/org. tjn. o nadaniu nazw wielkim jednostkom kawalerii. Dod. tjn. nr 3 do Dz. Rozk. MSWojsk., poz. 19 — 26 03 1937 roku.

szwadrony pionierów i szwadrony łączności.

10 BK (24 p.uł., 10 psk) została zmotoryzowana i podporządkowana Dowództwu Broni Pancernych; w jej skład włączono ponadto w latach 1937—1938 następujące elementy: szwadron łączności, pluton regulacji ruchu, dyon rozpoznawczy i dyon przeciwpancerny³⁰.

W składzie dywizji kawalerii³¹, po rozwiązaniu 12 i 13 BK, pozostała już tylko jedna brygada — Mazowiecka BK; poza tym dowództwu dywizji podlegały bezpośrednio 1 p. szwol. i 1 psk³².

Po zlikwidowaniu z dniem 1 lutego 1939 roku dowództwa dywizji kawalerii³³ 1 psk został wcielony do Mazowieckiej BK³⁴, za 1 p.szwol. dopiero w sierpniu 1939 roku znalazł się w składzie brygady³⁵; do tego czasu podlegał jej tylko pod względem wyszkolenia.

W sierpniu 1939 roku zaszły jeszcze niewielkie zmiany w organizacji dotyczące składu poszczególnych brygad, co wiązało się z tzw. mobilizacją alarmową. I tak: 3 psk przeszedł do Suwalskiej BK, 4 psk do Nowogródzkiej BK, 12 p.uł. do Wołyńskiej BK³⁶.

2. Charakterystyka akt

Przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym akta dowództw dywizji i brygad kawalerii z lat 1919—1939 zgrupowane zostały w 24 zespołach szczytkowych, liczących w sumie 180 jednostek archiwalnych. Ilościowy stan poszczególnych zespołów akt obrazuje poniższa tabela.

³⁰ Por. rozkazy DDO MSWojsk. L. dz. 2628/wyszk. tjn. z 30.04.1937 roku i L. dz. 6277/org. tjn. z 27.09.1937 roku. CAW, Dep. Piechoty, t. 19. Zagadnienia związane z motoryzacją 10 BK omawia E. Kozłowski, op. cit., s. 168—172.

³¹ W kwietniu 1937 roku 2 DK została przemianowana na „dywizję kawalerii”. Por. przypis 29.

³² Jak przypis 28.

³³ Dod. tjn. nr 5 do Dz. Rozk. MSWojsk., poz. 21 — 8.05.1939 roku.

³⁴ W sierpniu 1939 roku wszedł w skład Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej. Por. E. Kozłowski, op. cit., s. 173.

³⁵ Por. J. Wielhorski, op. cit., s. 176.

³⁶ Tamże, s. 175—177.

Lp.	Nazwa zespołu	Ilość jedn. archiw.	Granice Chronologiczne	Akta dziedziczone
1	2	3	4	5
1	1 dywizja jazdy	8	1920—1921	
2	1 dywizja kawalerii	1	1927	
3	2 dywizja kawalerii	7	1925—1937	
4	3 dywizja kawalerii	10	1924—1929	
5	4 dywizja kawalerii	9	1924—1930	
6	7 brygada jazdy	2	1920	
7	3 samodz. brygada kawalerii.	3	1929—1934	
8	7 brygada kawalerii	3	1920—1924	4 i VII BJ
9	10 brygada kawalerii	12	1919—1939	3 i X BJ
10	12 brygada kawalerii	1	1933	
11	13 brygada kawalerii	1	1932—1936	
12	14 brygada kawalerii	3	1924—1928	
13	15 brygada kawalerii	7	1924—1927	
14	17 brygada kawalerii	33	1924—1937	
15	Brygada kawalerii „Białystok”	2	1930—1935	
16	Brygada kawalerii „Suwałki”	1	1929—1935	
17	Krakowska brygada kawalerii	20	1922—1939	V BJ i 5 SBK
18	Kresowa brygada kawalerii	1	1921—1937	II BJ i 2 SBK
19	Mazowiecka brygada kawalerii	3	1920—1939	8 i I BJ
20	Nowogródzka brygada kawalerii	7	1921—1939	IX BJ i BK „Baranowicze”
21	Podolska brygada kawalerii	9	1919—1939	1 i VI BJ oraz 6 SBK
22	Pomorska brygada kawalerii	4	1929—1939	BK „Toruń” i „Bydgoszcz”
23	Wielkopolska brygada kawalerii	29	1927—1939	BK „Poznań”
24	Wołyńska brygada kawalerii	4	1930—1938	BK „Równe”

Zachowane archiwalia stanowią jedynie niewielki procent wszystkich akt wytworzonych w latach 1919—1939 przez dowództwa wielkich jednostek kawalerii. Brak jest np. wytworu kancelaryjnego wielu brygad jazdy z lat 1919—1924, a także 8

SBK, 1, 4, 11, 16 i 18 BK oraz Wileńskiej, Suwalskiej i Podlaskiej BK. Bardzo skromnie reprezentowane są też akta 1 dywizji oraz wielu brygad kawalerii. Archiwalia dowództw wymienionych jednostek zaginęły w okresie II wojny światowej, dzieląc losy innych akt wojskowych z lat 1918—1939³⁷.

Niezależnie jednak od stanu zachowania, wytwór kancelaryjny dowództw wielkich jednostek kawalerii może stanowić interesujący materiał do badań naukowych. Występują tu bowiem — obok tzw. akt powtarzalnych — także przekazy źródłowe, których nie znajdzie historyk w innych zespołach archiwalnych.

*

Wśród zasobu archiwalnego dywizji i brygad kawalerii wyodrębnić można następujące grupy tematyczne: 1. rozkazy, 2. materiały operacyjne, 3. akta mob., 4. organizacja wojska, 5. komunikaty-biuletyny-studia, 6. odprawy, 7. zagadnienia wojskowo-polityczne, 8. wyszkolenie.

R o z k a z y (dzienne, ogólne, tajne), chociaż nie zachowane w komplecie, stanowią 40% całego wytworu kancelaryjnego omawianych dowództw (72 jednostki archiwalne). Występują one we wszystkich prawie zespołach (poza 1 DK oraz 12, 13 i 15 BK) i pozwalają na prześledzenie niektórych zmian organizacyjnych oraz personalnych. Badacza zainteresować mogą zwłaszcza dodatki tajne do rozkazów dziennych i rozkazy oficerskie batalionu saperów 10 BK zmotoryzowanej, z okresu akcji zaolziańskiej (10 BK, t. 10).

W g r u p i e d r u g i e j wymienić można akta operacyjne 1 dywizji jazdy (rozkazy, meldunki sytuacyjne i dyslokacyjne³⁸, raporty poranne 1 kompanii baonu szturmowego kpt. Maczka³⁹) z okresu lipiec-grudzień 1920 roku oraz rozkazy operacyjne i meldunki sytuacyjne 7 brygady jazdy z pierwszych ośmiu miesięcy 1920 roku (7 BJ, t. 2).

³⁷ Por.: L. L e w a n d o w i c z, *Początkowy okres kształtowania zasobu aktowego Centralnego Archiwum Wojskowego po zakończeniu wojny w roku 1945*, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 3, 1971, s. 5—13 oraz L. T e t e r, *Losy archiwaliów wojskowych okresu międzywojennego. Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej*, Warszawa 1967, s. 157—159.

³⁸ CAW, 1 dywizja jazdy, t. 3 i 4.

³⁹ Tamże, t. 5.

Bardziej jednak zainteresują historyka przekazy źródłowe dotyczące operacji zaolziańskiej w roku 1938, tym cenniejsze, że zachowało się ich niewiele w Centralnym Archiwum Wojskowym⁴⁰. Są to głównie materiały kwatermistrzowskie oraz akta szefa sanitarnego i szefa służby weterynaryjnej Wielkopolskiej BK⁴¹. Występują tu rozkazy szczególne i operacyjne (część II — kwatermistrzowska) oraz meldunki sytuacyjne i amunicyjne, raporty stanu bojowego, wykazy personelu sanitarnego, sprawozdania o stanie higienicznym oddziałów i raporty ruchu chorych. Ponadto wymienić należy materiały znajdujące się w zespole akt Krakowskiej BK (t. 2). Są to: rozkazy operacyjne i bojowe Samodzielnej Grupy Operacyjnej (SGO) „Śląsk”⁴², 23 dywizji piechoty (DP) i brygady czołgów, wytyczne do zwalczania schronów betonowych, komunikat informacyjny nr 5 Oddziału II Sztabu SGO „Śląsk”⁴³, „Wiadomości dodatkowe o nieprzyjacielu” (komunikat) oraz szkic — „Projektowany skład brygady czołgów”⁴⁴.

Zagadnień związanych z aneksją Śląska Zaolziańskiego w roku 1938 dotyczą pośrednio także przekazy źródłowe zakwalifikowane w czasie porządkowania akt do innych grup tematycznych. Warto je jednak od razu tu wymienić.

Do ciekawszych należą niewątpliwie spostrzeżenia dowódcy Wielkopolskiej BK, gen. bryg. Romana Abrahama, dokonane podczas działań tej brygady przy zajmowaniu Zaolzia⁴⁵ oraz referaty omawiające wpływ akcji zaolziańskiej na stan wyszkolenia oddziałów 21 i 23 DP⁴⁶. Ponadto na uwagę badacza zasługują: rozkaz ministra spraw wojskowych z 30 listopada 1938 roku w sprawie przedłużenia do 6 tygodni okresu ćwiczeń dla oficerów, podoficerów i szeregowców wszystkich jednostek organizacyjnych wchodzących w skład SGO „Śląsk” (Wielk. BK, t. 20) oraz odpis pisma interwencyjnego MSWojsk. do Prezesa Rady Ministrów z 24

⁴⁰ Por. A. I g i e l s k i, *Stan materiałów dotyczących aneksji Zaolzia w 1938 roku*, Zeszyty Naukowe WAP (seria historyczna) nr 2/18, Warszawa 1960, s. 93—96.

⁴¹ CAW, Wielk. BK, t. 8—12. Akta pochodzą z okresu: 24.09 — 2.12.1938 roku.

⁴² SGO „Śląsk”, pod dowództwem gen. bryg. Władysława Bortnowskiego, została utworzona w końcu września 1938 roku. W dniach 2—11.10. 1938 roku brała udział w zajmowaniu Zaolzia.

⁴³ Podaje on wiadomości o fortyfikacjach czeskich i o załogach tych umocnień oraz o ruchu transportów wojskowych na ich zapleczu.

⁴⁴ Jest to schemat organizacyjny brygady zaimprovizowanej, składającej się z trzech batalionów czołgów, oddziału rozpoznawczego oraz zmotoryzowanego dywizjonu artylerii.

⁴⁵ Gen. Abraham omawia wyszkolenie taktyczne dowódców — przygotowanie do organizacji działań i dowodzenia w walce, wyszkolenie oddziałów, służbę wywiadowczą w polu oraz sprawy kwatermistrzowskie.

⁴⁶ CAW, Wielk. BK, t. 21. Są to załączniki do protokołu odprawy dowódców z terenu Okręgu Korpusu nr V (Kraków) odbytej w dniach 30 i 31.01.1939 roku. CAW, Krak. BK, t. 20.

października 1938 roku w sprawie zapewnienia pracy żołnierzom z oddziałów SGO „Śląsk”, którzy odchodzą do rezerwy (Wielk. BK, t. 14).

G r u p a t r z e c i a obejmuje głównie etaty wojenne oraz instrukcje i wytyczne mobilizacyjne. Materiały te występują w zasadzie tylko w zespole akt Krakowskiej BK (t. 3—10)⁴⁷. Wymienić tu można instrukcje mobilizacyjne dla dowódców wielkich jednostek i jednostek mobilizujących z 6 sierpnia 1937 roku (t. 3 i 6), instrukcje mobilizacyjne Krakowskiej BK z roku 1938, wytyczne i szczegółowe wskazówki wycofania wojska z kwietnia 1939 roku, projekty instrukcji z roku 1934 o transportach taktycznych i o kolejowych transportach kwatermistrzowskich w czasie wojny, wytyczne obrony przeciwlotniczej (oplot.) dla komendantów garnizonów i dowódców jednostek mobilizujących z 15 marca 1939 roku (t. 3) oraz wytyczne użycia środków ogniowych opłot, czynnej z 15 kwietnia tegoż roku (t. 10). Na uwagę zasługuje także „Organizacja [etaty] na stopie” wojennej” kawalerii, artylerii konnej, taborów, żandarmerii oraz służb: uzbrojenia, intendentury, zdrowia i sprawiedliwości (t. 5).

Ponadto warto zasygnalizować dwa przekazy źródłowe dotyczące katastrofalnie niskich stanów rocznika 1916 i 1917 w pułkach Krakowskiej BK. Pierwszy z nich stanowi meldunek gen. bryg. Adama Piaseckiego, dowódcy Krakowskiej BK, do ministra spraw wojskowych z 3 lipca 1938 roku (t. 9), drugi zaś to pismo dowódcy 3 p. uł. płka Chmielewskiego do dowódcy Okręgu Korpusu (OK) nr V z 25 lipca 1939 roku (t. 10).

W g r u p i e c z w a r t e j przeważają materiały dotyczące organizacji kawalerii. Wymienić tu należy instrukcje organizacyjne pułku i wyższych jednostek kawalerii na stopie pokojowej z roku 1924, zarządzenia w sprawie organizacji i reorganizacji kawalerii z roku 1924 i 1925 (15 BK, t. 1; 17 BK, t. 6), etaty dowództwa 10 BK zmotoryzowanej (ćwiczebnej) i oddziałów podległych (10 BK, t. 11) oraz wytyczne organizacyjno-materiałowe z lipca 1937 roku w sprawie formowania organów służb dla ćwiczebnej Wielkopolskiej BK (Wielk. BK, t. 14).

Interesujące dla badacza mogą być również tymczasowe instrukcje organizacyjne: Ministerstwa Spraw Wojskowych z sierpnia 1935 roku oraz

⁴⁷ Akta mob. znajdujące się w zespole Wielkopolskiej BK (t. 13) nie zasługują na specjalną uwagę.

Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK) na stopie pokojowej z maja 1939 roku (Krak. BK, t. 12). Ponadto występują tli zarządzenia i rozkazy wykonawcze z lat 1925—1937, dotyczące organizacji artylerii, obrony przeciwlotniczej, taborów, sądu polowego (Krak. BK, t. 12), szwadronów samochodów pancernych, służby sprawiedliwości (15 BK, t. 1) i przysposobienia wojskowego (2 DK, t. 6; 3 DK, t. 9), a także komunikaty dyslokacyjne DOK VIII (Toruń) z lipca i września 1925 roku (15 BK, t. 1).

W grupie tej na uwagę zasługują też zarządzenia dotyczące poboru i uzupełnień⁴⁸ oraz sprawozdania Departamentu Uzupełnień MSWojsk. z badań psychotechnicznych przeprowadzonych w pułkach piechoty, baonie manewrowym oraz batalionach strzelców w roku 1930 (17 BK, t. 29).

Z materiałów g r u p y p i ą t e j wymienić należy opracowanie z roku 1933 pt. „Organizacje wojskowe Niemiec”⁴⁹, komunikaty naukowe nr 1 i 2 Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego⁵⁰, komunikat informacyjny nr 3 dotyczący artylerii państw obcych z lutego 1933 roku⁵¹, studium taktyki i organizacji artylerii polskiej i obcej oraz zestawienie pracy w kawalerii zagranicznej (komunikat nr 1 z roku 1932), przedstawiające organizację kawalerii czechosłowackiej, litewskiej, niemieckiej, radzieckiej i rumuńskiej (Krak. BK, t. 11).

Na uwagę zasługuje biuletyn Biura Dokumentacji Ligi Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej (nr 7, maj 1930 roku), zawierający kronikę gazową oraz przegląd czasopism krajowych i zagranicznych, poświęconych problematyce obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej (17 BK, t. 36).

S z ó s t a g r u p a obejmuje zestawienia odpowiedzi na wnioski i dezyderaty przedstawione przez dowódców okręgów korpusów oraz wielkich jednostek na odprawie podczas kursu informacyjnego wyższych dowódców w

⁴⁸ Warto tu zasygnalizować zwłaszcza rozkaz wykonawczy DOK II (Lublin) z 25.09.1925 roku o wcieleniu rekrutów rocznika 1904/5 do formacji ewidencyjnych. Załącznik do rozkazu przedstawia skład narodowościowy rekrutów. CAW, 17 BK, t. 7.

⁴⁹ Omawia ono powstanie, organizację, rozwój oraz stosunek do władz i wojska niemieckich organizacji przysposobienia wojskowego. CAW, 17 BK, t. 6.

⁵⁰ Pochodzą one z lipca i października 1933 roku; zawierają informacje dotyczące organizacji, wyszkolenia, taktyki, uzbrojenia i wyposażenia wojsk polskich, radzieckich, francuskich, niemieckich, czechosłowackich, litewskich, łotewskich i rumuńskich. CAW, 17 BK, t. 27.

⁵¹ Podaje on wiadomości o wyszkoleniu, taktyce, organizacji i motoryzacji artylerii, a także o obronie przeciwlotniczej i przeciwgazowej w ZSRR, USA, Francji, Czechosłowacji, Japonii oraz w Niemczech i we Włoszech. CAW, Krak. BK, t. 11.

listopadzie 1935 roku⁵², a ponadto protokoły odpraw — dowódców wielkich jednostek kawalerii (9—11 czerwiec 1936 roku)⁵³, komendantów przysposobienia wojskowego i Związku Strzeleckiego z terenu OK VII (Poznań)⁵⁴.

Badacza mogą zainteresować także dezyderaty na odprawę wyższych dowódców przedstawione przez dowódcę BK „Poznań”, gen. bryg. Sergiusza Zahorskiego w listopadzie 1935 roku. Dotyczą one m.in. zagadnień wychowania i morale korpusu oficerskiego, zmiany systemu polityki personalnej i awansowej, zmiany zasad przyznawania odznaczeń, organizacji, uzupełnień i wyposażenia wojska, a także warunków zakwaterowania oddziałów BK „Poznań” (Wielk. BK, t. 25).

Wartościowy materiał stanowią ponadto wspomniane wcześniej referaty załączone do protokołu odprawy dowódców z terenu Okręgu Korpusu nr V, która odbyła się w styczniu 1939 roku. Obok już wymienionych⁵⁵, na uwagę zasługują referaty omawiające sytuację polityczną i narodowościową, działalność obcych wywiadów oraz organizację oddziałów Obrony Narodowej i Legii Akademickiej na terenie OK V (Krak. BK, t. 20).

G r u p a s i ó d m a zawiera materiały dotyczące bardzo różnej problematyki. Występują tu m.in.: a) przepisy i zarządzenia w sprawie akcji przeciwstrajkowych oraz udzielania pomocy wojskowej władzom cywilnym, b) zarządzenia na dzień 1 maja, c) sprawozdania i meldunki sytuacyjne, d) zarządzenia i korespondencja w sprawach bezpieczeństwa, e) dane statystyczne i zarządzenia dotyczące przekroczeń dyscyplinarnych i przestępstw oficerów, podoficerów i szeregowców.

a) Na uwagę zasługują tu szczegółowe instrukcje wykonawcze do regulaminu służby wewnętrznej, część VIII — przepisy o udzielaniu pomocy wojskowej władzom cywilnym, opracowane przez DOK V w sierpniu 1928 roku (Krak. BK, t. 26). Zawierają one m.in. następujące rozdziały: podział terenu okręgu korpusu na rejony bezpieczeństwa, rodzaje asystencji, zasady użycia oddziałów asystencyjnych,

⁵² Odpowiedzi dotyczą spraw organizacyjnych, dyslokacyjnych, wyszkoleniowych, personalnych, materiałowych, budownictwa oraz uzupełnień. CAW, 17 BK, t. 28.

⁵³ Na odprawie omawiano zagadnienia dotyczące organizacji wyszkolenia kadry, kontyngensu i rezerw. CAW, 17 BK, t. 28.

⁵⁴ Tematem odpraw (w marcu i lipcu 1937 roku) były sprawy organizacji pw konnego, wf i pw kobiet, wyszkolenia, zaopatrzenia i obozów letnich. CAW, Wielk. BK, t. 23.

⁵⁵ Por. s. 73.

zarządzenia na wypadek rozruchów, strajków i pożarów leśnych.

Wymienić należy także: ogólną instrukcję asystencyjną i przeciwstrajkową DOK II z października 1933 roku⁵⁶, zarządzenie dowódcy OK II, gen. bryg. Mieczysława Smorawińskiego z 30 marca 1936 roku w sprawie wydawania decyzji o udzielaniu pomocy wojskowej władzom cywilnym (17 BK, t. 7) oraz zarządzenie komendanta garnizonu Poznań na wypadek rozszerzenia się przewidzianego na dzień 16 marca 1932 roku strajku jednodniowego (Wielk. BK, t. 15).

b) Ten dział reprezentowany jest tylko przez dwa zarządzenia:

dowódcy OK II na dzień 1 maja 1936 roku (17 BK, t. 7) oraz komendanta garnizonu Poznań, nakazujące stan czujności w okresie od 30 kwietnia do 2 maja 1937 roku (Wielk. BK, t. 15).

c) Na uwagę zasługuje sprawozdanie sytuacyjne komendanta rejonu pw konnego, rtm. Sawickiego z 12 grudnia 1936 roku. Autor sprawozdania stwierdza, że sytuacja na jego terenie jest niekorzystna z powodu przewagi mniejszości narodowych, a także z uwagi na fakt, że Stronnictwo Ludowe prowadzi wrogą agitację na terenie powiatów tomaszowskiego i hrubieszowskiego, w miejscowościach graniczących z powiatem zamojskim (17 BK, t. 7). Znacznie bardziej ciekawy jest jednak tygodniowy meldunek DOK V z 24 grudnia 1938 roku, omawiający legalne partie polityczne, sytuację na Śląsku Zaolziańskim, mniejszości narodowe (Łemkowie), życie społeczne (organizacje wf i pw), sprawy gospodarcze (strajki, związki zawodowe polskie i niemieckie) oraz wybory samorządowe w Krakowie (Krak. BK, t. 13). Ponadto warto zwrócić uwagę badacza na pismo DOK II z 16 stycznia 1935 roku informujące o tworzeniu na terenie Warszawy oddziałów Akcji Socjalistycznej; w załączniku do pisma znajduje się regulamin organizacyjny tych oddziałów (17 BK, t. 6).

d) Wymienić należy tu zarządzenie szefa sztabu DOK II, płka dypl. Leopolda Endel-Ragisa z 14 listopada 1933 roku w sprawie wyeliminowania usterek z pracy oficerów informacyjnych, meldunki i zarządzenia z roku 1936, dotyczące politycznie podejrzanych szeregowców, a także zarządzenie dowódcy OK II z lutego 1937 roku,

⁵⁶ Składa się ona z ośmiu części: ogólne zasady asystencji, rozruchy na tle politycznym względnie ekonomicznym, klęski żywiołowe, strajki — generalny, kolejowy, pocztowo-telegraficzny, w zakładach użyteczności publicznej, elaboraty akcji asystencyjnej. CAW, 17 BK, t. 7.

nakazujące wzmoczenie ochrony urządzeń i sprzętu lotniczego (17 BK, t. 7) oraz dowódcy OK V, gen. bryg. Aleksandra Narbut-Łuczyńskiego z 19 czerwca 1939 roku w sprawie przeciwdziałania szpiegostwu niemieckiemu (Krak. BK, t. 13).

Na uwagę zasługuje także skrót elaboratu bezpieczeństwa 24 p. uł. z listopada 1936 roku Określa on obowiązki oficerów, podoficerów i szeregowców w zakresie zwalczania szpiegostwa i akcji obcego wywiadu, a ponadto zawiera zarządzenia dotyczące zabezpieczenia technicznego i osobowego (17 BK, t. 7).

Ważnym przekazem źródłowym, ilustrującym metody działania wywiadu niemieckiego skierowanego przeciwko Polsce, jest zarządzenie DOK V z 19 sierpnia 1939 roku w sprawie przeciwdziałania akcji ulotkowej rosyjskich organizacji emigracyjnych. Wydano je w związku ze stwierdzonymi faktami przesyłania przez emigrantów rosyjskich, przebywających na terenie Niemiec i Jugosławii, ulotek skierowanych do rosyjskich organizacji, działaczy i księży prawosławnych w Polsce. Celem tej akcji, inspirowanej przez wywiad niemiecki, było dążenie do wywołania odruchów niezadowolenia wśród ludności prawosławnej (Krak. BK, t. 13).

e) Ta kategoria materiałów archiwalnych jest skromnie reprezentowana. Warto tu zasygnalizować zarządzenia Ministerstwa Spraw Wojskowych, Sztabu Generalnego i DOK VIII z, roku 1924 „zmierające w kierunku uzdrowienia stosunków wewnętrznych w armii”⁵⁷, dane z roku 1934 i 1935 dotyczące przestępczości oficerów, podoficerów i szeregowców w oddziałach stacjonujących na terenie OK II (17 BK, t. 7) oraz zestawienia wykroczeń dyscyplinarnych szeregowców w garnizonie Poznań z roku 1936 i 1937 (Wielk. BK, t. 15).

W g r u p i e ó s m e j, bogatej pod względem ilościowym, znajduje się stosunkowo najwięcej akt powtarzalnych, a więc występujących także w wielu innych zespołach. Wyodrębnić tu można kilka zasadniczych działów: a) wytyczne wyszkolenia, b) materiały dotyczące ćwiczeń międzydywizyjnych (manewrów), c) sprawozdania z inspekcji i wyszkolenia, d) instrukcje wyszkoleniowe, e) prace zimowe oficerów.

a) Na uwagę zasługują tu jedynie wytyczne wyszkolenia — w jednostkach

⁵⁷ Są to m.in. zarządzenia w następujących sprawach: samobójstw w armii, odpowiedniego doboru kandydatów na wyjazd na studia, uzdrowienia stosunków etycznych wśród oficerów. CAW, 15 BK, t. 2.

broni pancernej i samochodów w okresie letnim 1935 roku (17 BK, t. 20) oraz dowództwa 2 DK na okres zimowy 1928/29 (2 DK, t. 7).

b) Materiały tego działu obejmują rozkazy organizacyjne do Wołyńskich Ćwiczeń Międzydywizyjnych w roku 1938 (Wołyńska BK, t. 4; Krak. BK, t. 18), zarządzenia wykonawcze, założenia i rozkazy operacyjne dotyczące manewrów na Pomorzu w roku 1925 (15 BK, t. 4) oraz sprawozdania z ćwiczeń. Te ostatnie stanowią najbardziej interesujące przekazy źródłowe omawianej grupy tematycznej. Należy więc wymienić tu sprawozdania inspektorów armii z następujących ćwiczeń międzydywizyjnych: „Włodzimierz 1928”, „Włodawa 1930” i „Lubień Wielki 1933” — gen. dyw. Kazimierza Sosnkowskiego (17 BK, t. 17 i 19), „Wołyń 1932” — gen. dyw. Edwarda Śmigłego-Rydza (17 BK, t. 18) oraz „Wołyń 1938” — gen. dyw. Kazimierza Fabrycego (Krak. BK, t. 18). Omawiają one cel, organizację i przebieg ćwiczenia oraz działania poszczególnych broni.

c) Interesujące są tu sprawozdania gen. Sosnkowskiego z inspekcji i wyszkolenia strzeleckiego oddziałów 3, 22, 30 DP i 17 BK z roku 1931 i 1937. (17 JBK, t. 9 i 15) oraz dowódcy 17 BK, płka Kuleszy z wyszkolenia kadry zawodowej i oddziałów tej brygady z lat 1934—1936 (17 BK, t. 8, 19 i 22), a także podobne — dowódcy Wielkopolskiej BK, gen. Abrahama z lat 1937—1939 (Wielk. BK, t. 16).

d) W dziale tym na uwagę zasługują m. in.: projekt tymczasowej instrukcji o taktycznym użyciu samochodów pancernych z roku 1929 (15 BK, t. 3), projekt zasad użycia broni pancernej z roku 1932 (17 BK, t. 24) oraz instrukcja z roku 1939 w sprawie szkolenia skróconego w ośrodku zapasowym 10 BK zmot. w okresie wojny (10 BK, t. 7).

e) Zachowały się jedynie prace zimowe oficerów z oddziałów

Wielkopolskiej BK. Dotyczą one działań kawalerii w wojnie 1919—1920 roku, rozpoznania kawalerii (według regulaminów radzieckich), warunków dowodzenia pułkiem kawalerii w działaniach opóźniających oraz wychowania obywatelskiego żołnierzy (Wielk. BK, t. 19).

Ponadto z materiałów grupy ósmej wymienić warto sprawozdanie Państwowego Urzędu WF i PW za rok 1930 z prac wychowania fizycznego w wojsku. Omawia ono m.in. wyszkolenie kadry w zakresie wf, udział wojska w pracach cywilnych związków sportowych, pracę klubów wojskowych oraz zawody wojskowo-sportowe (17 BK, t. 26).

Wymienione i scharakteryzowane materiały źródłowe nie uwzględniają pełnej zawartości zespołów dywizji i brygad kawalerii. Omówiono tu jedynie przekazy bardziej wartościowe oraz-rzadziej występujące w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego. Wśród akt wytworzonych przez dowództwa wielkich jednostek kawalerii w latach 1919—1939 znajdują się także — poza przedstawionymi archiwaliami — książki ewidencyjne, wykazy imienne oficerów i żołnierzy, zarządzenia i korespondencja w sprawach sanitarnych, personalnych, finansowych i materiałowych, plany szkolenia, sprawozdania weterynaryjne oraz wykazy uposażenia. Dotarcie do tych materiałów ułatwia użytkownikowi inwentarz kartkowy sporządzony w roku 1965.

Charakteryzując ogólnie akta dywizji i brygad kawalerii stwierdzić należy, że aczkolwiek tworzą one zespoły szczątkowe i nie mogą z tego względu stanowić zasadniczej bazy źródłowej dla historyka, to jednak zawierają wiele interesujących przekazów, które traktować można jako ważne uzupełnienie materiałów archiwalnych, pochodzących z innych zespołów. Badacz zainteresowany problematyką organizacji i wyszkolenia kawalerii znajdzie te materiały w aktach Ministerstwa Spraw Wojskowych (zwłaszcza Departamentu IV Koni oraz Departamentu Kawalerii⁵⁸), Sztabu Głównego, Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych i dowództw okręgów korpusów.

⁵⁸ A. W r o n a, *Zawartość aktowa zespołu akt Departamentu Kawalerii Ministerstwa Spraw Wojskowych*, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 4, 1972, s. 46—55.

Schemat zamian organizacyjnych brygad kawalerii

1921	1924	1929—1930	1937
8 BJ → I BJ →	1 BK	→	Mazowiecka BK
2 BJ → II BJ →	2 SBK	→	Kresowa BK
BJ* → III BJ →	3 SBK	→	Wileńska BK
7 BJ → IV BJ →	4 BK	→	rozwiązana
5 BJ → V BJ →	5 SBK	→	Krakowska BK
1 BJ → VI BJ →	6 SBK	→	Podolska BK
4 BJ → VII BJ →	7 BK	→	rozwiązana
6 BJ → VIII BJ →	8 BK	→ 18 BK** →	rozwiązana
9 BJ → IX BJ →	9 SBK	→ „Baranowicze” →	Nowogródzka BK
3 BJ → X BJ →	10 BK	→	10 BK zmot.
	11 BK	→	rozwiązana
	12 BK	→	rozwiązana
	13 BK	→	Rozwiązana
	14 BK	→	rozwiązana
	15 BK	→	rozwiązana
	16 BK	→	rozwiązana
	17 BK	8 SBK*** →	
		BK „Poznań” →	Wielkopolska BK
		BK „Białystok” →	Podlaska BK
		BK „Równe” →	Wołyńska BK
		BK „Suwałki” →	Suwalska BK
		BK „Toruń” → BK „Bydgoszcz”**** →	Pomorska BK

* Z grupy „Bieniakonie”.

** Przemianowana w roku 1926.

*** Utworzona w roku 1926.

**** Przemianowana w roku 1934.